

EGY ELTŰNT TÖRTÉNETI TÁJUNK: A BOLHÁD

A Cserhát, a Mátra és a Bükk „mögött” (azaz e hegységektől északra) lévő, de a Gömör–Szepesi-érchegységtől (mai szlovák megfelelője: Slovenské rudohorie) délre, a „Szlovák-középhegység” (Slovenské stredohorie) egykori andezit tűzhányóitól (például a Jávorostól) pedig délkeletre elterülő földrajzi térségen a magyar akadémiai tájbeosztás és a Szlovákiában érvényben lévő geomorfológiai felosztás szerint több nagytáj és középtáj osztozik. Holott véleményünk szerint ez a táj egyedi és különös arculatú, egységbe rendeződő kistájcsoportok összetartozó mozaikja, a környezetétől markánsan elkülönülő, önálló középtáj.

A Mátraerdő¹ ezen vidékének van egy mára elfeledett neve: ANONYMUS a *Gesta Hungarorum*ban – elgondolásunk szerint – ezt a Nógrád és Gömör között meghúzódó dombvidéket illetve *Bolhád* (*Bolhadu*) névvel. (Azt a dombvidéket, amely több mint ezer éven át észrevétlenül rejtőzködött, amelyet a trianoni határ két részre osztott – tovább

fokozva észrevétlenségét, hiszen mindkét ország felől nézve perifériává vált.) E történeti névre és lokalizálására e fejezet végén még visszatérünk.

A Bolhád – nevezzük nevén e középtájt – vidékének északi része a szlovákiai geomorfológiai felosztásban (MAZÚR, E. – LUKNIŠ, M. 1978) –, amely a kisebb-nagyobb domborzati egységek 8 szintjét különbözteti meg – a *Cseres-hegység* (*Cerová vrchovina*) néven jegyzett egybefüggő táj – az „egység” (celok) szintjén – az Eurázsiai-hegységrendszer (Alpsko-himalájksa sústava), a Kárpátok „alrendszere” (podsústava Karpaty), a Nyugati-Kárpátok „tartománya” (provincia Západné Karpaty) és a Belső-Nyugati-Kárpátok „altartománya” (subprovincia Vnútrné Západné Karpaty) keretén belül a *Mátra-Szalánci-területhez* (*Matransko-slanská oblasť*) tartozik. Ez utóbbi nagyjából a Mátraerdővel (Észak-magyarországi-középhegységgel) azonos. A Cseres-hegység nyugatról kelet felé, végül pedig északon a következő „alegységekre” (podcelok), tehát kistájcsoportokra, illetve kistájakra tagolódik: *Mucsényi-hegység* (*Mučínska vrchovina*),

Őrt álló várhegyek a Bolhád peremén: Birinyvár, Mihályvár, Pogányvár. Háttérben a Rima medencéje (B. Cs.)

¹ Részletesen lásd: BARÁZ Cs. – KISS G. (2007): Az ördögortnyoktól a patkányomos kövekig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdő területén. Bábakalács füzetek – 10. Eger.

A Cseres-hegység belseje a Bucsony (Sisam) felől (P. Gy.)

Füleki-völgykatlan (*Filakovská brázda*), Ajnácskői-hegység (*Hajnáčska vrchovina*), Péterfalai-hegység (*Petrovská vrchovina*) és Bucsony-hegység (*Bučenská vrchovina*). A Péterfalai-hegységen belül jellegzetes kistáj a Básti-katlan (*Baštianska kotlina*), ismertebb nevén a Medvesalja, valamint külön „részt” (oddiel) alkot a Gesztetei-katlan (*Hostická kotlina*) is; ezek amolyan kisebb medenceként is felfoghatók. A Bucsony-hegység részei: Bucsony (*Bučerň*), Sőregi-völgykatlan (*Šurická brázda*), Balogfalai-hegység (*Blhovská vrchovina*).

A Cseres-hegység elnevezés viszonylag későn jelent meg a szakirodalomban. Egy 1960-ban kiadott térképen (soubor map „Poznáváme svět”, Československo 1 : 750 000) – csehes alakban – a „Cеровská vrchovina” feliratszerepel. Az 1968-ban megjelent „Csehszlovákiai honismeret” című kiadványban (Československá vlastivěda. Díl. I. Příroda. Svazek 1. Orbis. Praha. 477.) a név eredetét a tájra jellemző csertölgy (*Quercus cerris*) erdőkre vezetik vissza.

Bolhád magyarországi része – a magyar akadémiai tájbeosztás (MAROSI S. – SOMOGYI S. 1990) szerint – az Észak-magyarországi-középhegység [6] nagytájhoz, azon belül több középtájhoz tartozik. Nyugati, azaz az Ipoly és a Tarján-patak közti részét a Cserhát-vidék [6.3] középtáj része, melynek a Karancs [6.3.41] és a Litke–Etesi-dombság [6.3.42] kistájai által alkotott Karancsság nevű kistájcsoportha [6.3.4] – véleményünk szerint – a

Bolhád részének tekinthető. A Karancs részének tartjuk a Mucsényi-hegységet is, hiszen az a Karancs északi hegylábi előtere, szerves része a Karancsságnak.

A hivatalos tájbeosztás szerint a Tarján-patak és a Tarna között helyet foglaló *Felső-Zagyva–Tarna közti dombság* [6.8.2] kistájcsoportha *Medves-vidék* [6.8.22] és *Felső-Tarnai-dombság* [6.8.23] nevű kistájai az *Észak-magyarországi-medencék* [6.8] középtáj részét alkotják.

A Bükk-vidéktől északnyugatra elterülő dombvidék, a Tarna, a Leleszi-patak, a Hódos, a Sajó és a Rima által közrezárt térség hazánk felszínalkatani szempontból legproblémásabb területe, melynek számos elnevezése ismert. Elhatárolására, valamint tájtagolására is több változat született, amelyek egyike sem vált általánosan elfogadottá. A nagyrészt üledékes kőzetekből (Szécsényi Slír Formáció, Pétervásárai Homokkő Formáció) felépülő, medencedombság jellegű, erősen tagolt térszín a jelenlegi tájrendszertani felosztás szerint az országhatártól Bükkszék–Bátortérségéig terjedő *Gömöri–Hevesi-dombság* [6.8.3] kistájcsoportha északi, nagyobb részét fedi le *Pétervásárai-dombság* [6.8.32] néven. Véleményünk szerint e kistáj (együtt a Bolhád középtáj) déli határát a Leleszi-patak és a Hódos völgye (*Ózd–Egercsehi-medence* [6.8.31]) jelöli ki. Az újabban *Vajdavár-vidéknek* nevezett homokkődombságot nevezték többek között *Vajdavár-hegységnek* és *Heves–Borsodi-dombságnak* is.

A Karancs andezit-lakkolitját erdő borítja (K. G.)

Vasárnap a Hangogy völgyében. A szentsimoni Árpád-kori templom (B. Cs.)

A kistáj északi határát természetesen nem az országhatár jelöli ki, hanem a Rima és a Gortva – Macskás-patak (Mačaci potok) völgye, azaz a *Péterfalai-hegységet* (a Hangony és a Macskás-patak – Rima közti *Gömöri-erdőháttal* együtt) is a *Gömör–Hevesi-dombság* részének tekintjük.

Összefoglalva: a természeti tájak rendszertani egységei közül középtájaknak tekinthető Bolhád vidékét észak felől két nagyobb folyó – az Ipoly (Ipel) és a Rima (Rimava) medencéje (Nógrád–Gömöri-medence – Juhoslovenská kotlina) választja el a Gömör–Szepesi-érchegységtől. A déli határát a következő vízfolyások és völgyek rajzolják ki: délnyugaton a Ménes-patak és a Nógrádmegyeri-patak határolja el a Cserhát-vidéktől (Északi-Cserhát), délen a Zagyva kelet–nyugati irányú völgye a Mátra-vidéktől (Mátralába [6.4.23]), délkeleten pedig a Sajóba tartó Hódos-patak és a Tarnába torkolló Leleszi-patak választja el a Bükk-vidék tájaitól. A Bolhád központja az összefoglalóan *Nógrád–Gömöri-bazaltvidéknek* nevezett földtani egység (kistájcsoport) három kistája: a Medves-vidék (a Medves bazaltplatójával), az Ajnácskői-hegység (a Pogányvár bazaltfennsíkjával és az andezitből álló Sátor-heggyel), valamint a Bucsony-hegység. Ezt a központi „tengelyt” nyugaton a Béna-patak (Belina) – Tarján-patak, keleten a Gortva – Tarna völgyei határolják el a nyugati „harmadtól” (Karancsság) és a keleti kistájcsoporttól (Gömör–Hevesi-dombság).

ANONYMUS ugyanis a *Gesta Hungarorum* 33. fejezetében Szovárd, Kadocsa és Huba útját a

következőképpen írja le: „*Ez a három úr, miután megkapta az engedelmet Árpád vezértől, arról a helyről indult el, amelyet Pásztónak mondanak, s előbb a Hangony vize mentén lovagolt, majd ezen a folyón átkelt a Sajó folyó mellett. Innen Gömör várának részein vonultak tovább, és eljutottak a Bolhád-hegyig, majd a nógrádi részekben haladva a Galga vizéhez értek. Innen pedig útjukat folytatva a Duna partján mentek, majd a Verőce vizén átkelve tábornok utottak az Ipoly folyó mellett.*” A leírás szerint Bolhád Gömör és Nógrád között, a Galgától északkeletre helyezkedik el.

PRINZ GYULA a Bolhád nevet a „*Magyarország hegy és vízrajza*” című térképen (é.n.) a Karancstól keletre a Zagyva és a Tarna forrásvidékén tünteti fel. A *Magyarország tájrajza* című munkájában (PRINZ GY. 1936) szintén a „*Mátra-hegyhátra*” terjeszti ki Bolhád vidékét. „*Az Ipoly, Rima, Zagyva és Tarna közös hát-sága egyáltalán nem gyűjtőteknője az életnek, hanem csak földalaktani egység, melyet a tájképi hasonlóság ereje kapcsol össze. A palócok népi öntudata semmiféle tájnak vagy vidéknek nem adott nevet, csak éppen ezt a hátságot, illetve annak Ipolyfő, Fülek és Pétervására közötti fő részét ruházta fel a Bolhád névvel. Olyan kevés népi eredetű vidéknevünk van, hogy szívesen terjesztjük ezt valamivel szélesebbre, beleértve az egész Mátra-hegyhátrat. Az bizonyos, hogy Bolhádnak nemcsak sajátos jellege, hanem délen, a Mátrában hatalmas kerítésfala is van.*”

PRINZ GYULA tovább egyértelműsíti Bolhád keleti kiterjedését: „*Bolhád keleti szomszédságában két rokon és össze is nőtt vidék van, a Rimavidék és Gömör. Ez a kettő és társaságukban Torna és a Cserehát alkotják négyesben a Sajó egész vízgyűjtőterületét.*” Ehhez annyit tegyünk hozzá, hogy amennyiben keleten a Cserehát (valamint Gömör és Torna vidéke), nyugat felé, a Zagyván túl pedig a Cserhát (Nógrád) a szomszédja a Bolhádnak, úgy nevezhetjük akár *Csere-hegységnek* is, amelyet a cserről elnevezett hátak (és medencék, valamint délről két hegység, a Mátra és a Bükk vidéke) határolnak.

A Bolhád egyik jellemző kőzete a homokkő (K. G.)

BARKÓK – BARKÓSÁG, PALÓCOK – „PALÓCFÖLD”

Borsod, Gömör, Heves és Nógrád megye határvidékén él a *barkónak* nevezett római katolikus magyar népcsoport. A gömöri *Erdőháton*, a borsodi *Hegyháton*, a Gortva és a Tarna forrásvidékén, azaz a *Medvesalján* (Básti-medence) 50–60 falu alkotja a *Barkóságot*, a „*Barkók földjét*”. Amint arra PALÁDI-KOVÁCS ATTILA felhívja a figyelmet, a barkó és a palóc tájak népi kultúrája, a népnyelv csupán árnyalatnyi különbséget mutat. Amikor a 19. század elején megkezdődött a tájak és népcsoportok tudományos kutatása, akkor Nógrád, Pest, Hont és Heves megyében a *palóc*, Borsodban és Gömörben inkább a *barkó* népvét használták ugyanarra a néprajzi csoportra.

De kik is a palócok? PALÁDI-KOVÁCS ATTILÁT (2002. 431.) idézve: „*Perdöntő forrásadatok hiányában a palóc eredet kérdése véglegesen ma sem vála-*

szolható meg. Továbbra is számon kell tartanunk a lehetséges ... válaszok három típusát:

1. *A palócok a kabarok utódai, s a honfoglalókkal egyidejűleg érkeztek, s települtek meg a Mátra-Bükk vidékén.*

2. *A palóc népcsoport magja polovec-kun eredetű, s a 12. században, a tatárjárás előtt érkezett e hazába.*

3. *Avar, hun, szkíta töredékek ivadécai, s a magyar honfoglalást megelőzően települtek meg e vidéken. ...”*

Utóbbi változat mellett érvelt PINTÉR SÁNDOR (1880) is, aki ezt írta a palócok származásáról, történelmük kezdetéről: „...*valószínű az, hogy a három törzsre oszló népcsalád, mint Skytha-hun-avar maradvány, már honfoglaló magyarok által, mint baromtenyésztő s földművelő nép, jelenlegi lakóhelyeiken találtatván, a honfoglalás könnyítéséhez hozzájárultak és mint lényegében a magyarral egy nyelven beszélők s vérrokonok – s mint talán*

Úrnapi körmenet Palócföldön (B. Cs.)

Egy hétköznapi reggeli, Palócföldön (Archív)

már előbből keresztények is, az állam alkotó magyarakkal mindjárt az első században nemzettestté olvadtak...”

A különböző „néprajzi csoportok” közül a palócok legjellemzőbb vonása a fokozott vallásosság, valamint annak misztikus telítettsége. A palócokat meghatározó misztikus-mágikus tudatvilág következménye a látomások nagy száma. A palóc vallásosság sajátos karakterét

a transzcendens világ és az isteni létrend sajátosan eleven megtapasztalása – más szóval az irracionális élmények (jelenések, látomások) sokasága – okozza. A Palócföldön (valamint a palóc kirajzás által elsődlegesen érintett Jászság területén) a legintenzívebb a „szent emberek”, „tudós emberek” és „gyógyító asszonyok” jelenléte. Oly nagyszámúak a transzcendens világról szerzett egyéni, közvetlen tapasztalatok (csodás élmények), hogy azok tradícióvá nemesülnek e vidéken. A palócság legfőbb, mindenki mástól különböző karakterjegyét tehát népi vallásosság jellemzői rajzolják meg. Szembeötlő a Palócföld élő, ma is eleven vallásos mentalitása (LENGYEL Á. – LIMBACHER G. 1997).

A kiadványban a Barkóságra és/vagy Palócföldre oly jellemző eleven vallásos mentalitásnak a Bolhád vidékén kirajzolódó táji vetületét, a Bolhád földrajzi népességét, „jeles köveit, regélő helyeit” (BARÁZ Cs. – KISS G. 2007) tekintjük át.

Búcsú Nagyboldogasszony napján, Palócföld „szent világközepén”, Szentkúton (B. Cs.)

JELES KÖVEK, REGÉLŐ HELYEK A BOLHÁD TERÜLETÉN²

1. TERMÉSZETES KÉPZŐDMÉNYEK

1.1. Hegyek, sziklaalakzatok

A Bolhád sziklaformáinak egy része – más hegy-ségi és dombsági tájakhoz hasonlóan – a szokásostól eltérő, *bizarr formája* miatt ad okot sajátos képzettársításokra, bír tudat alatt különleges erővel. Eredetük – a helyi hagyományok szerint – természetfölötti lények vagy emberek „kövé válásával” magyarázható.

A „ördögtornyok” közül az egyik legismertebb az óbáti Pogányvár (Stará Bašta, Pohanský hrad) oldalában álló Ördög János-szikla (1)³. A népitudat a bazaltfennsíkron egykoron a keresztény hódítók elől bujdosó pogányokhoz köti a különleges alakú sziklák kialakulását – hitük megerősítése céljából ők faragták ki a hegy oldalából, és kultikus tisztelettel, bálványként imádták (MAGYAR Z. 2006). „Fejét” állítólag egy környékbeli lakos robbantotta le: „... Még

Az Ördög János-szikla (B. Cs.)

Az Ördög-kő Monoszapusza mellett (P. Gy.)

gyerekkoromban pipa is vót a szájába. Azt kőből kifaragták a pogányok... Osztán vót itt egy ilyen bolondos ember, pásztorkodott ott, hát bottal leütötte azt a pipáját. Aztán másik megint vót, az meg kondás vót ott, meg ilyen kőfaragó vót, az hozzájutott ezekhez a löszerekhez. Akkor a nyaka körül ő kötött, nem tudom, hány dinamitot, és akkor azt begyűjtötte, és az levitte a fejét. De annak a feje, mit mondjak, volt olyan egy köbméteres forma, de gömbölyűbe...” (MAGYAR Z. 2006; adatközlő: BIAL FERENC, Óbást).

A Ragyolc (Radzovce) és Abroncsos (Obručná) közötti út mentén, a jelentős bronzkori lelőhelynek számító Monoszapusza (FURMÁNEK, V. 1990) mellett, a fák takarásában búvik meg az **Ördög-kő (2)**. „... olyan nagy magos fekete kő vót... Kérdezem oszt egyszer nagyapát, mikor vittem neki ebédet, oda ki a Monoszára: Nagyapa, hát hol vannak itt az ördögök? Ott vannak ők az Ördöggöbe’, csak nem mutatják meg magukat, hogy ne féljete.” (MAGYAR Z. – VARGA N. 2007; adatközlő: VARGA ILONA, Ragyolc).

Az „emberkövek” szép példája a nemti Leánykő (3). A mintegy 6–6,5 m magas, homokkő anyagú kőgomba a válogató lepusztítás során preparálódott ki a hegyoldalból (CSAPÓ T. 2000).

Istenmezején a homokkő anyagú domboldal felszínéből helyenként szabályos „sorokban” kiemelkedő konkréciók a helyi lakosságot letarolt

² Ebben a fejezetben BARÁZ CS. – KISS G. (2007) földtudományi szempontú tipizálása alapján mutatjuk be a Bolhád jelentősebb „jeles köveit, regélő helyeit”.

³ A bemutatott képződmények után zárójelben lévő számok a 24–25. oldali térképen történő azonosítást segítik.

A Leány-kő Nemti mellett (K. Z.)

szőlősorokra emlékeztették. A **Noé szőlője (4)** vagy **Vállóskő** nevű sziklaképződmény keletkezéséhez a néphagyomány érdekes „bűnhődés-típusú” mondat fűz, amely több változatban is ismert. Az egyik szerint egy állapotos asszony, egy másik szerint egy koldus, egy harmadik szerint Jézus és Péter apostol kívánta meg a domboldalon érő szőlőt, a szőlősgazdák azonban nem adtak neki(k), mire megátkozta azt. BALOGH BÉNI (é.n.) szerint a sziklaképződmény nevét a bibliai állatmentő nevét viselő gazdag földesúrról kapta, aki egy beteg kislánynak nem adott a termésből, s ezért a gyermek édesanyjának átka nyomán szőlőföldjével együtt kővé vált.

A kővé válás motívuma Istenmezején még egy esetben felbukkan. A templomkapu két oldalán egy-egy kőből faragott gyümölcsös kosár látható, amelyeket levéltári adatok szerint Hősz János szobrász Egerben készített 1770 körül. A helyi hagyomány szerint viszont „Jézus és Péter apostol az istenmezejei szőlődomb alatt gyalogolván megszomjajztak és a gyümölcszszedő asszonyoktól

Az Istenmezeje fölé magasodó sziklafal: a Noé szőlője (B. Cs.)

Sokan elzarándokolnak a patkónyomos köhöz (B. Cs.)

Patkónyomos szikla a Szent László-hasadékban (K. G.)

szőlőt kértek. Az asszonyok megtagadták kérésüket, s erre Jézus kövé változtatta a gyümölcsös kosarakat.” (BAKÓ F. 1997).

A hagyomány által szentesített geomorfológiai alakzatok sajátos csoportját alkotják az ún. *lábnyomos sziklák*, *pata-* vagy *patkónyomos* kövek. A Bolhád területén több olyan természetes szikla található, amelyeknek a felszínébe mélyülő kisebb-nagyobb üregek keletkezését „jeles” személyiségekhez köti a hagyomány.

A Bolhád délkeleti szögletében lévő Mátraverebély–Szentkúton (5) a mondai hagyomány szerint Szent László ugratása során az egyik sziklába a hasadékot is létrehozó ugratás során vágódott be a király lovának a patkója (részletesen lásd: BARÁZ CS. – KISS G. 2007).

A szentkúti patkónyomos kő „párja” a csákányházi Baksai-erdőben (6) található. „Kint a Baksai

erdőbe’ van a Szent László ugrató, mer’ ő innen ugratott át a Szentkútra, Mátraverebélybe. Úgy hogy az erdőbe’ még most is megvan a lópatkó nyoma. Van ott egy nagy kő, oszt a kőbe’ van a lópatkó nyoma. Úgy tartották, hogy ő innen, egész oda ugratott, oszt azé’ vágódott be ott Szentkúton olyan mélyen a nyoma a sziklába, mer’ ilyen messzirő’ ugratott.” (MAGYAR Z. – VARGA N. 2007; adatközlő: FERENCZ MÁRIA, Csákányháza).

A nagylóci **Őr-hegy (7)** oldalában, a Szentkútra vezető zarándokút mellett olyan andezitsziklát tart számon a hagyomány, amelybe Jézus lábnyoma mélyül – a kő mellett egy fakereszt áll, tövében egyházi ünnepek alkalmával a mai napig mécsek égnek.

A Nagy-Salgó egyik bazaltsziklájában a hagyomány szerint **Petőfi Sándor lova patkójának** nyoma (8) látszik. A költő 1845-ben látogatott el

A baksai erdő patkónyomos köve (P. Gy.)

Jézus szamarának patanyomát kőszikla őrzi (B. Cs.)

Megújított feszület jelzi Jézus szamarának és botjának andezitbe mélyülő nyomát (K.G.)

Petőfi lova patkójának nyoma a Salgón (B. Cs.)

a környékre, s „amikor ... Salgón járt, lóháton volt, felment a tetejire, oszt onnan átugratott a kis sziklára. Amikor átért, a lova keményen oda vágta a patkóját ...” (FRICS GY. 2007. 18.).

Nagydaróc (Velké Dravce) határának DK-i részén, a Cicka-tető és a daróci Kis-hegy (296 m) között mélyülő Csirinc völgyében (a Csente-völgy alsó szakasza) található a **Béla-kő (9)**. A hagyomány szerint IV. Béla király a tatárok előli menekülése közben pihent meg a bazaltsziklán. Egyes helyi adatközlők szerint a szikla a völgy déli oldalában (Agyagos-oldal) emelkedik: a mintegy 1 m magas, 1,8 m × 1,5 m széles, lapos felületű kő egyik oldalán kb. 1 m széles és 25 cm mély „ülőke” látható. Mások szerint a Béla-kő már elpusztult: „... kint voltam, amikor lerobbantották, mikor lement a zúzó torkán, 1996 telén... kb. 1,20 m átmérőjű, szabálytalan kerületű volt, teteje olyan

Egyes vélemények szerint ez a Béla-kő (P. Gy.)

‘csúszóra’, félig laposra mintha le lett volna köszörülve, 70–75 cm magas, 2–2,5 tonna lehetett, szélei szintén simák voltak, mint a malomkő...” (gyűjtő: PALKOVICS GYULA 2010; adatközlő: FERENCZ BÉLA, Guszona).

Kincsmonda kötődik a Medves bazaltfennsíkjának ÉK-i oldalában megbúvó **Herceg-kő** (Herceg köve) (10) sziklaalakzatához. A változó keménységű bazaltvulkáni termékekből a válogató lepusztítás által „kifaragott”, mintegy 20 m magas sziklatű nagy kincsek őrzője: „ökrökkel húzták ki alája a sok drágaságot, de azt senki se tudja, hogy pontosan hol van elásva” (gyűjtő: PALKOVICS GYULA 2010; adatközlő: KOVÁCS GYULA, Vecseklő).

Ajnácskő (Hajnácska) község és a település közepén emelkedő merész bazaltszikla Huba vezér leányáról, Hajnácskáról vette nevét: **Hajnácska köve, Hajnácskő (30)** (SZOMBATHY V. 1996). A honfoglalás idején játszódó történet szerint a sziklavárat a szépséges és bátor Hajnácska kapta meg, míg a leány keze Gedő vitézé lett, akinek a vezér bátorságáért korábban már odaígérte a környéket.

A Herceg-kő a Medvesen (P. Gy.)

Ajnácskő várának már alapfalai is alig láthatók (K. G.)

A Boszorkány-kő lapos tetejét boszorkánytáncok színhelyének tartja a hagyomány (B. Cs.)

A népi képzeletvilágban a lapos tetejű hegyek – földrajzi térségtől függetlenül – a boszorkánygyűlések, boszorkánytáncok rendszeres helyei voltak. A Bolhád területén a *boszorkány hiedelemkörhöz* tartozó „regélő helyek” a **Karacs (31)**, a **füleki szőlőhegy (Kakas-hegy) (32)**, valamint a Kis-Salgó vagy **Boszorkány-kő (12)**.

Utóbbi bazaltsziklához egy másik történet is kötődik. A hegy alatti faluban élő Mari nénit boszorkánynak tartották, s miután a helybeliek elkergették, a szikla alatti barlangban tengette életét. Azóta hívják a sziklát Boszorkány-kőnek, a kis üreget Mari-nene-lyukának (KOVÁCS B. in FRICS Gy. 2007).

1.2. Völgyek, szakadékok

A negatív földfelszíni formákhoz kapcsolódó „regélő helyek” közül legismertebbek a *Szent László ugratása nyomán keletkezett szurdokvölgyek*. A Mátraverebély–Szentkút (5) közelében mélyülő egyik szurdokszerű völgyet Szent László-hasadéknak hívják. A mondai hagyomány szerint úgy keletkezett, hogy a rátörő „tatárok” (kunok) elől menekülő Szent László után megnyílt a föld, s az üldözők a szakadékba zuhantak. A történet másik változata szerint a király előtt nyílt meg a föld, amelyet ő lovával átugratott (táltos ló!), míg a „tatárok” a mélyben lelték halálukat⁴.

A Szent László-hasadék Szentkúton (K. G.)

Szent László küzdelme a kunnal (Képes Krónika)

A Kis-Salgó nyugati lábánál lévő Tatár-árok nevének eredetéről azt tartják, hogy 1241-ben az országba betörő tatár hordák elől ide menekültek a környékbeli lakosok. Más hagyomány szerint a völgy a török korban is menedékhelyként szolgált. Érdekesség, hogy a KOÓS VILMOS által lejegyzett történetben szintén tatárok elől bújtak meg a somoskőújfalui pásztorok (FRICS Gy. 2007). A helyenként szurdokszerű völgy földtudományi szempontból is különlegességet rejt. Az itt előforduló 15–30 cm átmérőjű, szabályos gömb formájú kövek a híres feleki „gömbkövek”-hez hasonlatosak (PRAKFAI P. et al. 2007). A néphiedelem ágyúgolyóknak tartja ezeket a természetes konkréciókat, amelyek a völgytalpon és helyenként a homokkőfalban, eredeti helyükön is előfordulnak.

Egyes völgyek keletkezését a sárkányhoz köti a néphit. Fülek határának délkeleti részén „...van egy óriási szakadék... Hogy a sárkány akkorát csapott a farkával, hogy ilyen nagy mélyedés keletkezett. És hogy arról kapta a nevét a Sárkánycsapás.” (MAGYAR Z. – VARGA N. 2008. 123.)

Borsodnádásd környékén is a hiedelemvilág fontos eleme a sárkánnyal megküzdő baroncás. A **Kő-völgyi szakadás (13)** (suvaszás) keletkezését a gyermekkorában apjával lovakat legeltető Gelle János a következőképpen mesélte el: „...vihar volt készülöben. Még a föld is morgalódzott a lábunk

⁴ A kettéhasadt hegy motívuma a Kárpát-medencében Mátraverebély–Szentkúton kívül még további két helyet szakralizál: a Tordai-hasadékot Erdélyben és a Szádelői-völgyet a Torna-karszton.

A Sátorosi-szakadék vízesése (P. Gy.)

A Pogányvár bazaltplatója alatt lévő kőtenger kőzetblokkjai között számos barlang rejtőzik (B. Cs.)

alatt. Legeltetés közben egyszerre éktelen vihar támadt. Csak úgy sendergetett a szél bennünket. Még a csikókat is szétszórta. Alig tudtunk megkapaszkodni a bokorban, majd elsodort az orkán. Azt hittük, hogy itt a világ vége. Még tán imádkoztunk is ijedtünkben. Nem volt elég a szél, még ráadásul a föld is ropogni, tördelőzni kezdett. Meghasadt a föld, nem messzire tőlünk. Össze-vissza szakadt. A földből sziklák bújtak elő. A vihar végigsöpörte az egész oldalt, derékba tördelte a vastag fákat. Hatalmas porfelhőbe úszott a hegy, de nem sokáig, mert kiadós zápor jött a szél után. Rohant le a víz a hegyekből. Megduzzadt a patak. Elöntötte a mélyen fekvő házakat a faluban... Az öregek azt állapították meg, hogy azért történt a csapás, mert a barboncás kiolvasta a sárkányt a Kűvölgyből. A barboncások tudományos emberek voltak, akik foggal születettek. Nagy vizeket, szeleket tudtak teremteni. Ilyen barboncás csalta ki a sárkányt a Kűvölgyéből is. Amerre vitték, ott mindenütt összetörte a fákat a sárkány, mert csapdosott a farkával." (NEMCSIK P. 1966. 315-316.)

A Síd (Šíd) nyugati határában, a Remete-tető és a Bükk között mélyülő **Véres-völgy (33)** név eredete a török időkre vezethető vissza. Itt csalta törbe Bebek Györgyöt és 200 emberét a füleki török 1562. július 5-én – a lesből előtörő turbánosok 170 magyar huszárt kaszaboltak le (PARTI Z. 2007).

1.3. Barlangok

Habár a Bolhád vidéke nem karsztos eredetű, mind a bazaltból felépülő fennsíkokon, kúpokon, mind a homokkővidéken előfordulnak kisebb méretű természetes sziklaüregek, barlangok. Ezek közül nagyon sokhoz fűződik helyi hagyomány: leggyakoribbak a betyárokkal, bujdosókkal, remetékkel kapcsolatos történetek, és gyakran jelenik meg az „elrejtett kincs”-motívum.

Síd határának északi csücskében húzódik meg a Sisam (más néven Kővágó) nevű völgy, amely a Kis-Bucsony (478 m) DK-i oldalába mélyül. A félre-eső völgy egykor kitűnő búvóhely lehetett, például

A Ragács függőleges exhalációs kúrtője (B. Cs.)

a betyár Sisam részére, akiről a nevét kapta: „... vót egy nagy szikla, a szikla alatt vót egy nagy lyuk, olyan, hogy egy ember belefért. Ott bujkált ez a Sisam, mikor keresték, de nem tudták soha elfogni.” (MAGYAR Z. – VARGA N. 2007; adatközlő: DARABOS FERENC, Csákányháza). Ma már hatalmas kőbánya csúfítja el a környéket, jelentősen csökkentve a betyárromantikát.

A **Ragács (34)** (Ragác) hegyen nyíló barlangokban is tanyáztak betyárok. Egy környékbeli lakos így emlékszik vissza az egyik betyárral történt találkozásra: „Dédnagyapám, aki Csevicepusztán lakott, nagy vadász volt. Egyszer amikor a Ragácson járt, arra figyelt fel, hogy a barlang el volt álcázva, benne padok, asztal, ő mindent úgy hagyott, ahogy talált, és amint ment volna tovább, valaki rászólt, hogy 'bátyám, maga hol jár?, de nem látott ugye semmit, máskor ne is jöjjön erre felé!', ami figyelmeztetés volt, tehát valami betyárféle lehetett az az ember.” (gyűjtő: PALKOVICS GYULA 2010; adatközlő: BÓD BÉLÁNÉ, szül. BÓDI MÁRIA, Darnya).

Habár Vidróczki Márton elsősorban a Mátra és a Bükk vidékének betyárja, a Bolhád területén is

találkozhatunk hozzá kötődő hagyománykörrrel. A szentkúti Betyár-barlang és a Leleszi-völgy oldalában nyíló Vidróczki-barlang egyaránt a hírhedt erdőkerülő emléketőrzi. A hagyomány szerint az Ördög János-sziklában nyíló üreg is egykor Vidróczki menedékhelye volt (MAGYAR Z. 2006).

Az óbáti Pogányváron jelenleg 31 nem karsztos eredetű bazaltbarlangot tartanak nyilván (GAÁL L. et al. 2007). Ezek túlnyomó része gravitációs lejtőmozgások hatására keletkezett a bazaltfennsík szegélyén. A környező homokkő eróziós lepusztulása után szabaddá vált bazaltmasszívum peremén a fellépő húzófeszültségek hatására hasadékok képződtek, amelyeket később a leomlott kőtömbök helyenként befedtek, zárt üregeket hozva létre. A bazaltmasszívum és a tőle néhány méterre lecsúszott tömbök között több párhuzamos hasadék is létrejöhetett, s így terjedelmesebb föld alatti járatrendszer is kialakulhatott. A húzófeszültségek hatására magukban a lecsúszott bazalttömbökben is keletkeztek

hasadékok, és a tömbök teljes szétesése után létrejött hatalmas kőzetblokkok általában kaotikus, gyakran labirintus jellegű üregek zárnak magukba. A barlangok közül a legnagyobb az *Oszlopos-barlang* (Stĺpová jaskyňa), amely járatainak hossza 182 méter. A Pogányvár mondakörének legfajsúlyosabb részét azok a *kincsmondák* alkotják, melyek a föld gyomrában rejtőző aranyról, kádakba, hordókba rejtett kincsekről, és egy ugyancsak pogány bálványként szolgáló aranyborjúról mesélnek. Megszerzésükre valamely jeles nap (Szent György napja, nagypéntek) kínálta a legmegfelelőbb alkalmat, hiszen ilyenkor „tisztított az arany”, mely a földből kicsapó lángokkal mutatta meg elrejtésének helyszínét. A kincskigyűlés helyszínének megfigyelése vezette sikerre azt az ajnácskői molnárlegényt is, aki – PÁPAI KÁROLY (1891) híradása szerint – kétheti kitaró ásás után bukkant rá egy „mindenféle kincseket és drága portékákat” rejtő vaskoporsóra a Pogányvár nyugati oldalán található Vaskapu

A Labirintus-barlang bejáratí szakasza (K. G.)

Az Ebeczky-barlang a Ragácson (K. G.)

tájékán. Más kincsmonda szerint a pásztort egy emberi nyelven megszólaló béka vezette a kincs nyomára, mivel ő korábban megosztotta szűkös elemőzsiáját az állattal. Önzetlen magatartása jutalmául beavatást nyert a kincs megszerzésének módjába, s megtudta, hogy nagypéntek napján – addig, amíg az egyházasbásti templomban a passiót énekelik – a hegy egy bizonyos pontján egy sziklaajtó kinyílik, és felfedi a mögötte rejlő kincseket (MAGYAR Z. 2006). A kincsek felkutatása azonban veszélyeket is rejt: Medvesalján széles körben ismert az a történet, amelyben a kincset meglelő, de figyelmetlen és telhetetlen asszony a bezáródó barlangban rekedt gyermeke életével fizet a kincsért (MAGYAR Z. – VARGA N. 2008). A Pogányvár barlangjainak eredete az egyik magyarázat szerint arra a korra vezethető vissza, amikor a pogány magyarok győzelmet arattak a hegyen élő keresztények („bencések”) felett, s azok „*jobbágyokkal földet hordattak annak a sziklának a tetejére*” (MAGYAR Z. 2006).

A hagyomány szerint kincset rejt a **Szár-kő (35)** (Steblová skala) barlangja is. A történet szerint egy istenfélő kondást a disznaja vezette az üregben elrejtett kincshez, de „*ellőtte a dolgot*”, mert az uraságnak is elárulta, mit talált, és amikor visszatértek a kincsért, már se arany, se barlang, csak a magas sziklafal meredezett előttük (FRICS GY. – VARGA N. 2007).

A **szilaspogonyi Kis-kő** tetején egy természetes eredetű üreg nyílik a felszínre. A 15,6 m

A szilaspogonyi Kis-kő bazaltbarlangja (B. Cs.)

mély, 30 m összhosszúságú, csepp alakú barlang bizonyíthatóan már a vulkáni működéssel egyidejűleg kialakult, mivel cseppkőszerű lávafolyások találhatók falain (PRAKFAI P. 2002). Keletkezését általában a forró vulkáni gőzök és gázok robbanásával, vagyis a bazaltban megrekedt gázhólyag létrejöttével magyarázták (GAÁL L. et al. 2007). Ez Magyarország legnagyobb méretű bazaltkőzetben létrejött lávabarlangja.

A barlangban a szájhagyomány szerint a törökök kincset rejtettek el, amelyet egy ideig egy

A Szár-kő a Gortva-patak felől (P. Gy.)

A szilaspogonyi Kis-kő bazaltkúpja (B. Cs.)

A Szarvas-kői-kőlyuk sziklaeresze (B. Cs.)

sánta török őrzött (FRICS Gy. 2007). A bejáratot egy sziklába faragott török fej mutatta. Sok kincs-kereső ember fantáziáját megmozgatta a kicsiny felszíni nyílásból a mély felé érzékelhetően kiszélesedő üreg, míg végül Kemény Gejza környékbeli földbirtokos 1909–1910 táján helyi bányászokkal egy vízszintes tárót hajtattott a barlangba. A „török kincse” azonban nem került elő.

A homokkővidék néhány további, hagyomány által szentesített barlangja: a bükkszenterzsébeti Nagy-kő betyárbújója⁵, a tarnaleleszi Nagy-völgyi-patak mentén a Deborna-sarkágyi-barlang, a **Szarvas-kői-kőlyuk (36)**, a Szarvas-kői-üreg, a **Farkas-kői-kőlyuk (37)** (sziklaeresz) és a Peskő-tetői-barlang.

A Farkas-kői-kőlyuk sziklaeresze (B. Cs.)

1.4. Források

A forrásokhoz – összefüggésben azok használatával – igen gyakran kapcsolódik hagyomány, monda, irracionális, vallásos tapasztalás (látomás, jelenés, csodás gyógyulás hite). „*Noha úgy szól Szent László király törvénye, hogy aki pogányok módjára kútaknál, forrásoknál mutat be áldozatot, ökörrrel váltsa meg vétségét, mégsem halt ki a magyarokból a források, kútak tisztelete ...*” – írja HANUSZ I. (1894, 1900) a magyarság források iránti tiszteletéről.

A forrásokhoz kapcsolódó gyakori motívum a csodás vízfakasztás, amely a Bolhád területén is megjelenik. A mátraverebély–szentkúti Szent László-hasadékból fakadó forrás keletkezésének három legendaváltozata ismert. Az egyik szerint a Szent László ugratása nyomán, lovának (táltos ló!) pata- vagy patkónyomából fakad a forrás⁶. A másik hagyomány szerint a király kardjával, bárdjával vagy lándzsájával sziklába szúrva vagy vágva fakasztott vizet, megmentve ezzel a mene-

A Szent-kút fölé forrásház épült (K. G.)

⁵ A betyárbújó sziklatömbje az 1900-as évek elején leszakadt.

⁶ A hagyomány szerint Szent László Ágasvárról (BOROVSKY S. 1911, SZENDREY Zs. 1921), a Karancsról (FEJŐS Z. 1985) vagy Fülek várából (MAGYAR Z. 2006) ugratott lovával Szentkútra.

A szépen kiépített szentkúti Szűz Mária-forrás (B. Cs.)

A Szent István-, Szent Imre- és Szent Háromság-forrás (B. Cs.)

külés közben a szomjúságtól ellankadó vitézeket a szomjhaláltól (SZENDREY Zs. 1921). A harmadik változat szerint a király fohászának, imájának hatására keletkezett a forrás. A Szent László-hasadék forrását ma is Szent László-forrásnak (14) nevezik. A forrásnál később a Szűzanya is megjelent, karján a kis Jézussal, s ettől kezdve a forrásvíz által történő csodás gyógyulások hosszú sorozata kezdődik. A „csodakút”-hoz kötődő első testi gyógyulás pontos ideje nem állapítható meg, talán László király halála (1095) és szentté avatása (1192) között történhetett. A történeti források 1290-ben már „verebiforrás” néven említik a szentkúti „csodakutat”, és egy 1331-ben kelt oklevél már népes búcsújárásra utaló elemeket tartalmaz (MAGYAR Z. – VARGA N. 2008). A verebelyi csodás néma fiának gyógyulását Lukovics Márton kisterenyei plébános 1714-ben rögzítette írásban.

Egy másik elbeszélés szerint, amikor a néma pásterfiú megsomjazott és vizet keresett, a fák lombjai között megjelent neki a Boldogságos Szűzanya, és egy lópatkó alakú mélyedésre mutatott. A fiú ivott a forrásvízből, minek következtében megjött a hangja. Örömmel mesélte el apjának a látomást, aki alig akart hinni a fiülének. Az apa a kis forrást nagyobbra kezdte ásní, mélyíteni, s így keletkezett a mai Szentkút (CHINORÁNYI E. 1929, ZADRAVECZ I. 1934). Mátraverebely–Szentkút a Mátraerdő, illetve

a Palócföld egyik szakrális központja, esszenciális jeles helye (ld. később).

A Bolhád másik szakrális központja a Karancs. A két esszenciális jeles hely között – egyebek között – a palóc szakrális táj egyik vándormotívuma, Szent László csodás vízfakasztása teremt kapcsolatot. A hegy északkeleti, szlovákiához tartozó oldalán, 605 m tengerszint feletti magasságban fakad a Margit-forrás⁷ (15). A forrásról azt tartják, hogy Szent László fakasztotta kardjával, s így mentette meg a besenyőkkel harcban álló seregeit a szomjhaláltól. A forrás környékén „látni is, hogy ritkább a kő”. Egy másik változat szerint a csodás vízfakasztás Szent István királyhoz kötődik (PÁPAI K. 1891): „Szent István, aki hires vitéz volt, ott lakott a Karancs hegyén. Egyszer a vitéz kardját beszurta a hegybe, mire onnan víz fakadt ki; ez azóta egyre folyik és hasznos víz...”. A forrás vize a hagyomány szerint gyógyhatású, különösen szembetegségekre és köszvényre használják.

A Karancson egy „csodakút” is fakad. A hegy nyugati, karancslapujtói oldalán fekvő Tarác-kút (más néven: Tarász-forrás) vizének tulajdonítanak gyógyhatást, amit több csodás gyógyulás igazol (LENGYEL Á. – LIMBACHER G. 2007). A szent kút „rongyos kút”-nak is számított, ahol a víz gyógyhatásának fokozásáért a törülközéshez használt ruhákat, a beteg végtagokról letekert fáslikat a

⁷ A karancsi búcsújárás egyik fontos állomását jelentő „valódi” Margit-forrás a trianoni határmeghúzáskor Szlovákiához került, ezért a hegy keleti oldalán fakadó Katalin-forrást átnevezték Margit-forrássá.

A Mária-kút vastartalmú vizet ad (K. G.)

forrás közeli bokrokra, fákra aggatták, mintegy odahagyva ezáltal betegségüket is. A falubeliek, amikor szivárvány volt, az „*orvoskút*”-ra jártak beteg szerveiket mosni. A hagyomány szerint a forrás a nevét egy Tarác nevezetű remetéről kapta, aki a magyarok Kárpát-medencébe történt bejövetelét követően élt itt a Karancsban.

Egyházasbást (Újbást, Nová Bašta) határában, de Vecseklőhöz (Večelkov) közelebb, a Medves magasa és a Dobogó közötti szakadékos völgyben, a Lőrinc(e)-patak szurdokában, 403 m magasan

A Karancs egyik „csodakútja”: a Tarác-kút (K. G.)

fakad a Szűz Mária ottani jelenésének tiszteletére **Mária-kútnak (16)** elkeresztelt forrás. A forrás vize mészben és vasban dús, a kifolyónál vöröses elszínezésű édesvízi mészkő válik ki. A hegyoldal forrás fölötti részén épült kápolnában a szentkúti Szűz Mária-szobor másolata látható. Leggyakrabban Boldogasszonykor és pünkösdkor zárándokolnak ki a Básti-hegybe. A hagyomány szerint a csodakút vizétől gyógyult meg az a vak, néma vagy béna kisfiú, akinek Mária megjelent (BARNÁ G. 1980, MAGYAR Z. 2006). Kislányoknak szintén megjelent Szűz Mária, és a „hasznos” forrás vagy „Máriavíz” által tulajdonképpen bárki meggyógyulhat, főként ha hite is van hozzá... Azt is beszélnek, hogy valahol itt rejtették el Rákóczi kincsét, egy társzekérnyi vagy hordónyi aranyat, amely „*most is ott van, és a hegyből lefolyó ér végigcsorog az aranyon. És azért olyan szép aransárga színű a meder, mert az arany tisztítja magát.*” (MAGYAR Z. 2006; adatközlő: FARKAS OTTÓ, Dobfenek).

Péterfalán (Petrovce), a régi templom közelében is volt egy „csodakút”: „*egy kis patakocska folyt belőle a patakba, az szemre jó vót, jártak ide Domaházáról, Zabarról és máshonnan – benedvesítették a kendőt, úgy rakták a szemre*” (gyűjtő: PALKOVICS Gy. 2010; adatközlő: PELLE GÉZA, Péterfala).

A homokkővidék néhány további forrása, melyekhez különböző helyi mondák fűződnek: arlóai Remete-kút (Gyepes-völgy), tarnaleeszi Remete-forrás és Betyárok-kútja, uraji Remetei-Kis-kút.

A Vajdavár-hegységben fakad a Bocátori-kút (B. Cs.)

2. EMBER ÁLTAL FORMÁLT TERMÉSZETES KÉPZŐDMÉNYEK

2.1. Ember által megfaragott természetes sziklaalakzatok, kövek

A faragott sziklák egy része feltehetően „pogány” áldozati szertartások helyszíne volt. Ilyen rendeltetése lehetett az Ivád határában, a Szent-völgy fölött magasodó **Nagy-Lyukas-kő (17)** homokkövonulatának sziklacsúcsába faragott kőmedencének, az úgynevezett **Kőkosárnak**. Homokkőbe mélyülő kőüst található az **istenmezejei Noé szőlője (18)** tetején is.

Az ember által megfaragott természetes sziklaalakzatok egyik legkülönlegesebb típusai a *fülkés sziklák*, közkeletű nevükön „*kaptárkövek*”. A legnagyobb számban a Bükkalján fordulnak elő (38 lelőhelyen 72 kaptárkő), kis csoportjuk fellelhető a Pilis és a Budai-hegység területén, valamint néhány szórványlelőhelyen (pl. Tihanyi-félsziget, Abaújszántó) is. A Bolhád területén egy előfordulás ismert: a **Pécs-kő (19)** északi sziklafalán négy határozott fülke található, amelyből egy a bükkaljai fülkékkal megegyező, kettő azonban fekvő formátumú. A falon további fülkeszerű nyomok láthatók, amelyek inkább természetes üregnek tűnnek.

A fülkék keletkezésével, rendeltetésével kapcsolatban számos feltevés, elmélet született. Az egyik elmélet szerint a kaptárkövek síremlékek voltak, s a fülkébe az elhunytak hamvait rejtő

A Bagolyvár is a faragott sziklák egyike (K. G.)

urnákat helyezték. A kőfülkék kifaragását eleinte a hun-magyarokhoz, később a keltákhoz, illetve a szkítákhoz kötötték. Egy másik elmélet a vakablakoknak bálványtartó, áldozatbemutató rendeltetést valószínűsített, s azokat honfoglalás kori emlékeknek tartotta. A közvélemény számára az a nézet vált a legismertebbé, amely szerint a kaptárkövek fülkéi a középkori erdei sziklaméhészet emlékei, s a méhészetnek ezt a formáját vagy a honfoglaláskor a magyarsághoz csatlakozott kabarok, vagy egy Balkán-félszigetről idemene-

Kőkosár – faragott kőüst a Nagy-Lyukas-kőn (K. G.)

Fülkék a Pécs-kő sziklafalában (B. Cs.)

A füleki Vár-hegy hajdani maar típusú vulkán maradványa (K. G.)

A Keresztes-kő a Karancstól északra (P. Gy.)

kült kicsiny népcsoport tagjai (az ún. agriánok) honosították meg (BARÁZ Cs. 2000, 2002).

Az ember által megfaragott sziklákhhoz sorolhatjuk a bazaltvidék festői várszikláit: Fülek, Somoskő, Bagolyvár (Dánoskő), Ajnácskő, Várgede. A füleki várhegyhez kapcsolódó közismert hagyomány szerint a Füles nevű juhász kutya kincset talált a várhegyen, s abból épült meg a híres vár (MAGYAR Z. 2007, PARTI Z. 2007). A település elnevezésével kapcsolatos érdekes adalék: Szoárd, Kadocsa és Huba vezérek apja Hülek névre hallgatott, melyet

csupán egy betű különböztet meg a hasonló hangzású Fülek névtől.

Az ember által megfaragott kövek egyik különleges példája az óbásti Pogányvár **oltárszerű kőtömbje (20)**. Eredete ismeretlen: talán valamelyik régi nép vallási céljait szolgálta, netán a honfoglaló magyarok is áldoztak egy ideig a „természet oltárán”.

A Nagy-Arany-hegytől keletre, a Három-határ (445 m) nyugati nyúlványán, közvetlenül az államhatáron található **Keresztes-kő (21)** nevét a rá vésett keresztből nyerte (PÁPAI K. 1891).

Oltárszerű kőtömb az óbásti Pogányváron (B. Cs.)

2.2. Szálkőzetbe mélyített, kőzetbe faragott – nem gazdasági rendeltetésű – sziklahelyiségek

A régi korok emberei a könnyen faragható kőzetekbe több helyen szakrális célból mélyítették kisebb-nagyobb üregeket.

A Bolhád területén ilyenek például a mátra-**verebély–szentkúti remetelakok (22)**. Írásos adat van arról, hogy Vereb Imre 1231-ben Remete Szent Pál szabályai szerint élt szentkúti birtokán. A remeték később a Meszes-hegy puha kőzetébe üregeket mélyítettek, amelyek közül kettő kápolnaként, a többi „lakóbarlangként” szolgált. Az utolsó szentkúti remete 1767-ben halt meg.

A kishartyáni Kőlyuk-oldal 300 méter hosszú, jellemzően 30–40 méter magas függőleges homokkőfalának felső harmadában nyílik a sziklafal névadó sziklahelyisége, a **Kőlyuk**, más

A kishartyáni Kőlyuk-oldal homokkőfalába faragott Remete-barlang (K. G.)

Jeles kövek, regélő helyek a Bolhád (Cseres-hegység) területén

- "jeles kövek, regélő helyek"
- vár, várhely (földvár)
- barlang
- Novohrad-Nógrád Geopark bemutatóhely
- múzeum
- kastély
- emlékmű
- néprajzi érdekesség
- gyógyfürdő

A Bolhád tájtagolása:

- A1 – Karancsság
- A2 – Litke-Etesi-dombság
- A3 – Meszes
- B1 – Bucsony-hegység
- B2 – Medves-vidék
- C1 – Ajnácskői-hegység
- C2 – Gömöri-erdőhát
- C3 – Vajdavár-hegység
- D1-D7 – völgymedencék

A hajdani templom homokkőbe mélyített szentélye Istenmezején (K. G.)

A szentkúti remetetelep sziklába faragott kápolnája és lakóhelyiségei (B. Cs.)

Az ivádi Szent-völgy fölél magasodó Nagy-Lyukas-kő (K. G.)

néven **Remete-barlang (23)**. A háromosztatú lakóbarlangot valószínűleg a kőzetben nagy számban előforduló, mállás hatására képződött természetes eredetű üregek mesterséges kitértésével hozták létre. Az üregek összhosszúsága mintegy 16–17 m (MÁRTON F. 1996). A tatár- és törökidő idején a környékeliek menedékhelyül szolgált, később remete szerzetesek lakták a XIX. század végéig. A völgytalp felől a kőfalba

Mesterséges sziklahelyiség a Nagy-Lyukas-kőn (K. G.)

mélyített lépcsőkön lehetett megközelíteni, és a tető irányába is volt egy kapaszkodókkal ellátott menekülési útvonal.

Istenmezején a „**Noé szőlője**” (4) **homokkő-sziklába mélyített sziklakápolna (24)** a történeti forrásokban úgy szerepel, mint templomszentély. 1720-ban, majd 1746-ban templomként említik: „*inkább barlang benyomását kelti, sziklába van vésve, sötét, nedves, rossz szagú*”. BAKÓ FERENC (1997) szerint a kőbe vájt templom a középkorból maradt ránk, s a 18. század elején még ép volt. A sziklaszentély apszisa elé 1760 körül „*szilárd anyagból való*” templomhajó épült, amit 1853-ban bontottak le.

Az **ivádi Nagy-Lyukas-kő (17) sziklafalába faragott sziklahelyiség (25)** a helyi lakosok vélekedése szerint hajdan betyárok bújóhelye lehetett, de találkozunk a remetecella elképzeléssel is. Ez utóbbi vélekedést erősítik a közelben fellelhető Remete-tető, Szent-völgy helynevek is.

2.3. Régmúltbeli gazdasági hasznosítás által létrehozott bányahelyek („ősbányák”), egyéb gazdasági célú objektumok, valamint a hozzájuk kapcsolódó kövek⁸

A Bolhád nőgrádi részén a szénbányászat egykor igen fontos társadalmi-gazdasági szerepet töltött be, így nem véletlen a hozzá kapcsolódó történetek nagy száma. Ezek jelentős része a szén felfedezéséhez kötődik, s alapja a felszínközeli rétegek öngyulladás, az ahhoz kapcsolódó talajmelegedés, valamint a sokszor érezhető szénigázás volt.

Ezek a ritka természeti jelenségek természetesen megmozgatták az emberek képzeletvilágát. RADVÁNYI FERENC 1727-ben megjelent munkájában ez olvasható Vecseklőről (KARANCSI Z. et al. 2007): „*Beszéli a lakosság, hogy területünkön van egy verem, amelyben nem tudni, hogy milyen kigőzölgések, egykor maguktól meggyulladtak és sok víz*

⁸ Habár ez a típuscsoport az ember gazdasági tevékenységével áll kapcsolatban, így – az előzőektől eltérően – a profán kategóriába tartozik, ezek a helyek egy-egy táj kulturális örökségének fontos részét képezhetik.

A Bagó-kő vízszintes és függőleges bazaltoszlopai (B. Cs.)

A füleki várban földtani bemutatóhely is található (P. Gy.)

ráöntésével sem lehet eloltani...” A Pressburger Zeitung 1767. október 31-i számából is ez derül ki: „A múlt nyáron magától gyulladt meg a föld a Salgó hegyen és erős füsttel izzott két hónapig. Az itt-ott előtörő lángok a földműveseknek ételeik megfőzésére szolgáltak. Az elégett föld kőszénné lett...”.

A Bolhád bányahelyeinek jelentőségét első-sorban társadalmi-gazdasági szerepük indokolta, kevésbé a hozzájuk kötődő gazdag történelmi múlt. A nógrádi szénmedence első bányáját 1848-ban nyitották Inásházán, Ó-Mária-táró néven (KARANCSI Z. et al. 2007). Az első bazaltbánya a **Bagó-kőn** nyílt 1878-ban.

A medves-vidéki bazalt a történelmi Magyarország egyik legkedveltebb építőköve volt. A XIX. századtól útépítésekénél használták fel – számos helyen még ma is megtalálhatók a bazaltból kirakott

„macskaköves” utak. Egyes vélekedések szerint maga a név is onnan ered, hogy a legjobb és legnagyobb mennyiségben felhasználható kockakövek a **Macskalyuki-bányából** kerültek ki (PRAKALVI P. et al. 2007). A Karancson az első andezitbánya a **farkas-kői (tőke-kúti)** volt, 1885-ös nyitással.

A bányászathoz kapcsolódó történetek gyakran szomorúak. A Rónabányáról a Szilvás-kő csúcsa alatt a tanyákhoz vezető út mellett fekvő egyik nagy kőtömb a bagó-kői bányából került ide. Azután gurították le a hegyoldalon, hogy az 1950-es években egy omlás során az egyik ceredi kőbányászt halálra zúzta. A helybeliek a kő mellett elhaladva mindig megemlékeznek a szomorú esetről (FRICS Gy. 2007).

A könnyen faragható kőzetekbe – így például a Bolhád területén sokfelé előforduló homokkővekbe – gyakran mélyítették a mindennapi élettel kapcsolatos *sziklahelyiségeket*, „*barlanglakások*”-at, *hodályokat*, *pincéket* stb. Ilyenekkel találkozhatunk például **Füle**k (Kakas-hegy, Sárkány-hegy) és **Bárna környékén**.

A tarnaaleeszi **Pes-kő oldalában** a homokkőbe mélyülő természetes üregeket mélyítették tovább. Az így létrejött sziklaeresz rossz idő esetén a helyiek elmondása szerint akár egy egész juhnyáj számára menedéket nyújtott. A füleki bospincéket – mint a szőlőhegyeket általában – a hagyomány szerint a boszorkányok is látogatták (MAGYAR Z. 2006).

Macskalyuk kőfejtőjében bazaltot bányásztak (P. Gy.)

2.4. Tudománytörténeti jelentőségű mesterséges feltárások⁹

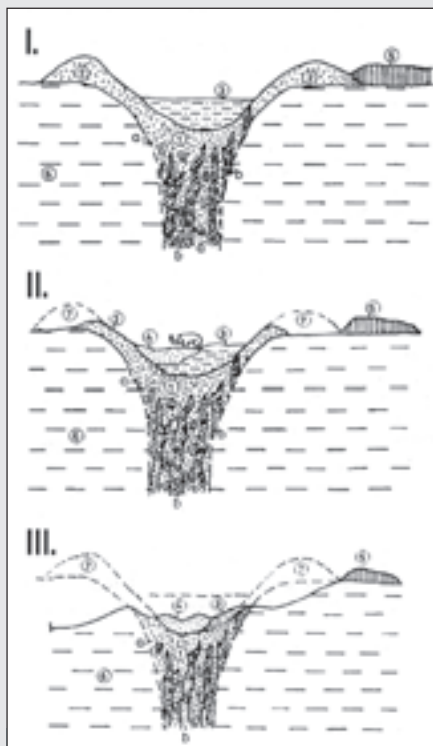
A földtani képződmények, felszínformák egyes előfordulásai kiemelkedő szerepet játszottak a földtudományok fejlődésében. Legjobb példát azok a helyek adják, ahonnan valamely képződményt először írtak le.

Tudománytörténeti szempontból fontosak a Karancsberény környékén talált kovásodott fadarabok, amelyek közül a *Pinuxylon karancsense* és a *Pinuxylon haploxyloides* megtalálásakor a tudományra nézve új fajnak számított (KORDOS L. – GAÁL L. 2007).

A Bolhád egyik legjelentősebb őslénytani lelőhelye az Ajnácskő határában található Csontos-árok (Kostná dolina). A mezőn dolgozó emberek már a XIX. század második felében arra hívták fel földesuruk figyelmét, hogy eső után az árokban hatalmas állatok csontjait fehérlenek. EBECZKY EMIL néhányat elküldött belőlük a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a bécsi udvari múzeumnak. Nem sokkal később már a kor legnevesebb szakemberei – köztük SZABÓ JÓZSEF (1861, 1885) és KUBINYI FERENC (1863) – kutatták az árokban lelt ősmaradványokat. Több fajt elsőként itt írtak le a tudomány számára, így például a *Mimomys hajnackensis* nevű rágcsálót. Az ősmaradványok egy pliocén kori tő üledékeiben maradtak fenn.

Az állatcsontok tömeges előfordulásának magyarázata az, hogy a krátertő vize odacsalogatta a mit sem sejtő állatokat, amelyek aztán a kigőzölgő mérges gázoktól, vagy pedig a meredek lejtő laza talaján megcsúszva a tóban lelték halálukat, majd a tetemeiket a következő kitorés hamuréteggel takarta be. Az ősmaradványokat rejtő rétegeket az erózió tárta fel, amelynek köszönhetően a 380 m hosszú vízmosásos árok is keletkezett. A Csontos-árok nemzetközi rétegtani típuslelőhely.

A táj másik világhírű ősmaradvány-előfordulása az ipolytarnóci Botos- és Borókás-árok.

A Csontos-árok kialakulásának fázisai (Vass D. nyomán). Jelmagyarázat: 1. Az eredeti diatréma tufás-breccsás kitöltése, bazalttelérekkel; 2. tufagyűrű; 3. a krátertő üledékei; 4. másodlagos maar-kitöltés; 5. lávaár; 6. neogén homokkő; 7. az erózió által eltávolított tufagyűrű

A Csontos-árok az ajnácskői várból (B. Cs.)

⁹ Az előző típuscsoporthoz hasonlóan ezek a képződmények is a profán kategóriába tartoznak, így ezek a helyek is a táji örökség fontos részét képezik, mintegy átmenetként a természeti és kulturális örökség között.

Megkövesedett cukorfenyőféle (B. Cs.)

Az ipolytarnóci nyomfossziliás homokkő (K. G.)

A dombsági jellegű tájat szabdaló vízmosások feltárásaiban mintegy 20 millió évvel ezelőtt élt élőlények maradványai őrződtek meg különösen nagy gazdagságban. A „palóc Pompeji” egyik nevezetessége az oligocén korban a trópusi tenger partszegélyi övezetében felhalmozódott „cápafo-gas réteg”. A XX. század elején a helybéli gyerekek kövesült „madáryelvekként” árulták a turistáknak a kőzetből kiszedezett cápa fogakat. A fogmaradványok alapján a kutatók eddig 24 fajt azonosítottak: a cápák mellett rájá, delfinek, tengeri tehenek és krokodilok kövült maradványai is előkerültek. A későbbi szárazföldi üledékképződés során lerakódott homokszemcsék összecementálódásával keletkezett szürke színű homokkő Ipolytarnócigazi szenzációja, több okból is.

Egyik különlegessége, hogy lenyomatok formájában nagy gazdagságban tartalmazza az afrikai rokonságot mutató, babérlevelűek uralta fosszilis flóra nyomait. A kutatások során több mint 60 ősi növényfajt – többek között babér-, pálma-, magnólia-, platán-, fenyő- és páfrányféléket – azonosítottak, amelyek közül sok azóta már kihalt. Az ipolytarnóci leletek jelentőségét növeli, hogy több fajt innen írtak le először. A gazdag leletegyüttes alapján a kutatóknak sikerült részletesen feltárni az őskörnyezet éghajlati és életföldrajzi viszonyait.

Ebből a rétegből került elő Ipolytarnóc másik őslénytani érdekessége, egy hatalmas kovásodott ősfenyő. A „*Pinuxylon tarnocziense*”-nek el-

nevezett cukorfenyőfélenek a kutatók szerint sem fosszilis, sem jelenkori megfelelője nincs. A tőben mintegy 8 méter törzskerületű, becslések szerint közel 100 méter hosszú megkövesedett fatörzs a XIX. század elején még hídként ívelt át a Borókás-árok két oldala között.

A helybeliek „Gyurtyánkő-lóczá”-nak nevezték, kővé válásáról legendák születtek. Pusztulása már a felfedezésével megkezdődött; a helybeliek fenőkőnek, építőkönek, sírkőnek, a kirándulók pedig emlékként hordták el. Ma már csak három nagyobb töredékét láthatjuk eredeti helyzetében; vastagabb törzsrészeit a védelmére megépített pince, míg a lombkoronához tartozó vékonyabb részét a nagycsarnok épülete őrzi. A növénylenyomatokat és az ősfenyőt rejtő kőzetegyüttes felső részén különleges környezeti feltételeknek

Az ipolytarnóci kövült óriás fatörzs, az ún. „gyurtyánkő-lócza” Markó Károly egykorú rajza után készült metszeten

köszönhetően őssálatok lábnyomai őrződtek meg. 20 millió évvel ezelőtt ezen a helyen források fakadtak, környezetükben vízenyős térszín húzódott.

A lerakódó iszapban, homokban a forrásokhoz inni járó állatok hagyták lábnyomaikat. Az ősi idillnek hatalmas vulkánkitörés vetett véget, amelynek hamuja több méter vastagságban temette be a környéket. Később a riolitufán átszivárgó vizek átkovásiolták, megkeményítették a laza üledékes rétegeket, s ennek köszönhető, hogy a kovásodott homokkő felszínén élethűen megőrződtek az állatok lábnyomai.

A „lábnyomos homokkő” az árkokban több helyen is felszínre bukkan. A több mint 2700 lábnyom alapján eddig 11 állatfajt (ősrorszarvú, őzek, szarvasok, macska- és kutyaféle ragadozók, madarak) sikerült azonosítani, amelyek mindegyike korábban ismeretlen volt a tudomány számára. Az ipolytárnóci előfordulás a világ egyik leggazdagabb harmadidőszaki lábnyomos lelőhelye.

3. ARCHAIKUS FÖLD- ÉS KŐÉPÍTMÉNYEK

3.1. „Földvárak”, „pogányvárak”

A Bolhád területén fellelhető archaikus építményekhez – kő- és „földvárak”-hoz, „pogányvárak”-hoz, az ún. „történelemnélküli várak, várhelyek” helyszíneihez – sok esetben föld alatti sziklaheyliségek legendája, elrejtett kincs motívuma kapcsolódik (DOBOSY L. 1975, KATONA Cs. 2006).

Az egy évben kétszer – nagypénteken és virágvasárnap – megnyíló és bezáródó vaskapu és a kincset rejtő sziklaüreg motívuma a hangonyi **Pogányvárát (26)** szakralizálja: „A Pogányvár oldalában, ott ahol a napsugarak először megérintik a hegyoldalt, egy vaskapu van elrejtve. Ezen a vaskapun lehet bejutni a hegy belsejében lévő üregbe, ahol sok kincs van elrejtve. Egy évben kétszer nyílik meg ez a vaskapu. Tudott dolog az, hogy az arany csak úgy marad fényes, ha megtisztul. Nagypénteken és virágvasárnap, amikor a pap a templomban elkezd mondani a passiót, magától megnyílik a kapu, azért, hogy a napsu-

A hangonyi Pogányvár a homokkősziklák felől (B. Cs.)

A hangonyi homokkövidék (B. Cs.)

A bükkSZenterzsébeti Nagy-kő homokkősziklafala (B. Cs.)

gár besüssön rajta és megtisztítsa az aranyat. Aki ilyenkor odamegy, meglátja a rengeteg kincset. De nagyon vigyázni kell ám, mertha vége a passiónak, magától bezáródik az ajtó, és a kíváncsi ember többé nem jön ki onnan. Ezért nem tudták eddig a kincset elrabolni, de felkutatni sem.” (LEHOCZKY A. 1996).

A LEHOCZKY ALFRÉD által DOBOSY LÁSZLÓ-nak tulajdonított hagyomány a Vajdavárral (27) kapcsolatban is felbukkan. BOGDÁL FERENC (1966) szerkesztésében olvasható: „Azt is mondják, hogy a Vajdavár tetején van egy pince. Annak az ajtaját azonban nagyon nehéz megtalálni. A pince ajtaja szembe nézett a pétervásári templom ajtajával. Talán még alagút is összekötötte a pincét a templommal. Ebben a pincében az utolsó várúr sok kincset rejtett el.”

A Vajdavár alatt húzódó rejtélyes pincerendszer minden bizonnyal IV. Bélának is menedéket adott. Ugyanis a király a muhi csata után, menekülés közben Csicsó vajda vendégeként négy napig tartózkodott a várban. A várhegy belsejében lévő sziklahelyiségekről, alagutakról – egyáltalán a homokkővidék titokzatos pinceváraitól – számos történet kering.

Az arlóai plébánia Historia domus-ában Nikolaus Csikánus plébános 1772-ben kelt bejegyzését CSÉPÁNYI ÁRPÁD (1956) nyomán DOBOSY LÁSZLÓ (1975) ismerteti. A bejegyzés szerint a plébános által többször vendégül látott nemesember viszonzásképpen hozzá kívánt járulni a templom építéséhez. Egy kocsikázás valahol Nádasd fölötti hegyekbe vezetett.

„Egy nagy barlangban voltunk kocsistól együtt, jobbról és balról nagy üregek, melyekben lovak, marhák, juhok valának. A barlang szurokfályakkal volt kivilágítva. Vendéglátóm, amint a kocsiról lekelék, végig vezetett a nagy barlangon, míg egy kisebb barlangba érénk, amely a nagyból nyílt. Ebben a barlangban mintegy negyven ember volt, melyek vigadoztak, mintha lakodalom lenne...” Egy BEBEK kapitány által PUTHNOKY

Vajdavár környéke alagútmondákban bővelkedik (B. Cs.)

PÁL-nak írt levélben szintén érdekes leírás olvasható egy Vajdavár-vidéki pincelabirintusról: „...a hegyik közt reánk leselből lecsapó hegyi pozdámok elrablának... Miként minköt erejük erejével magokkal vivének az aggastyános uton rabságba. Az közveli út végén magos sziklya fal, annak középfokon való alszélyin levő szuszokban valék rejtélyes bejárattya. Belsejibe többségivel gyalogjáró uti feőb nagy kalica, ezen kalicában mindenség valék. Teőb kalica megtöltvén igen nagy drágaságokkal, egy klastromra valék elég... Valék teőb eőreg, keőzős faliosó, keő feljáró, keő gradicsa, rajt vas rostély. Az nagy neőgy szegletes teremben valék sok padszék, még vízköpő is léssen... Valék a nagy teremben keő pártányzat, mijet még nem látván. Ezen neőgy szegletű teremnek valék olyan a hegy belsejibe nyíló kapuja, milyt csak egy tucat hegyi tudván csak erejükkel

Tuszavár a Rima völgyét őrizte (P. Gy.)

Kapla várát rejtő hegy Serke fölött (P. Gy.)

A Nagy-Hargics (P. Gy.)

mozgatni. Valék még it felmenőre keő kerengő gradics is..."

A husziták (1400-as évek első fele) itteni megtelepedésére és rablásaira utaló leírást, valamint vidék alagút- és kincsmondáit DOBOSY LÁSZLÓ gyűjtötte össze.

Harmac és Hangony között, az államhatáron egyébként három „pogányvár”, várhegy őrködik szorosan egymás mellett, melyek története a múlt homályába vész. Ezek az őrhelyek hajdani, inkább csak „földvár típusú” erődítésük csekély nyomaival (Ny-ról K-re): Birinyvár (Kis-Biriny, IX. 37-es határkő), Mihályvár és a fentebb ismertetett Pogányvár. A Jéne, Susa és Szentsimon között, szintén az államhatáron található, a nemes egyszerűséggel csak Vár-hegynek (300 m, IX. 47-es határkő) nevezett vár, őrhely, amely lehet, hogy egy 1347-ben kelt, Harmaccal kapcsolatos oklevélben szereplő Magasvárhegy (Mogoswarhygh) helynévvel azonos (ILA B. 1944).

Bolhád néhány további hegye, melyeknek várakra, várhelyekre utaló, de már vagy még többé-kevésbé homályos eredetű megnevezése, története van: Vároldal (303 m, Osgyán közelében), Favár (Kis-hegy 318 m, Bolgárom és a Nagy-Bucsony között), Földvár (335 m, Rátkától DNy-ra), Nagy-Hargics (387 m, a Rátkához tartozó Felsőbábi fölött), Pogányvár (355 m, Somoskőújfalu északi határában,

Harmac lát képe, háttérben a Hadaricska (P. Gy.)

A kissikátori körtemplom (B. Cs.)

de ma már Szlovákia területén), Sátoros vára (Kőszegő, 391 m, előbbtől É-ra), Verebvár (244 m, Síd északi részében), Kis-Várad (Kis-Karád, az óbásti Pogányvár DNy-i nyúl ványa), Kaloda vára (Bartalus-tető, 391 m, Óbástól Ny-ra), Verekvár (Lebede-tető, 398 m, a Szár-kőtől ÉK-re), Cserépvár (Cserép-kő, 417 m), Vár-hegy (285 m, Jeszte határában, a falutól DK-re), Tuszavár (225 m, Darnya és Harmac között) és Hadaricska (243 m, Harmactól ÉNy-ra).

3.2. Csodás történés, jelenés, legenda, történelmi esemény által szentesített helyek, építmények
Kissikátori körtemplomát (28), temetőkápolnáját alapításának legendája is szakralizálja: az 1200-as években, Havi Boldogasszony napján (augusztus 5-én) a dombra kör alakú foltban hullott a hó, amely égi jelle rakták le a templom alapfalait. Ez a hagyomány a római Santa Maria Maggiore templom dedikációs ünnepnapjára utal, ami alapján a kissikátori Kápolna-tető a magyar Esquilius-dombnak tekinthető.¹⁰

¹⁰ A 14. században elterjedt legenda szerint a római templom helyét maga a Szűzanya határozta meg: az év egyik legforróbb napján, augusztus 5-e reggelén havat hullatott a római Esquilius-domb tetejére, s ide épült a Santa Maria Maggiore.

Festett kazettás mennyezet a kissikátori körtemplomban (B. Cs.)

A füleki várból jól látható a neve alapján szentesített hely, a Sárkány-hegy (P. Gy.)

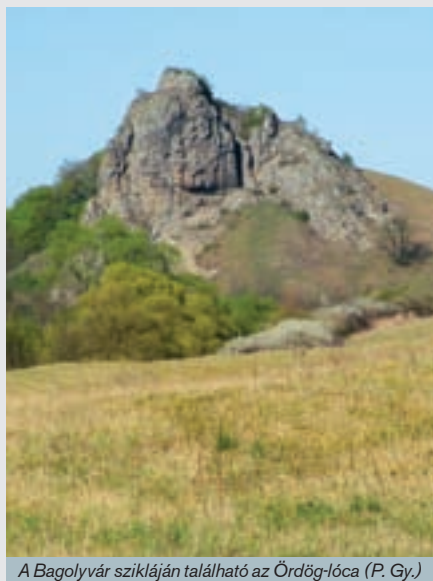
4. NEVÜK ALAPJÁN SZENTESÍTETT SZIKLAALAKZATOK, HELYEK

A Bolhád területén – más tájainkhoz hasonlóan – sok olyan természetfölötti lényre utaló földrajzi névvel találkozhatunk, amelyek ma már csak név-emlékként élnek, mondai háttérük elhomályosult. Isten-hegy(e/i) ismeretes például Terbelédttől DK-re, Síd fölött (K-re), Csoma határában (Vidosza fölött).

A számos ördögről elnevezett sziklaalakzat, hegy, völgy közül csak példaként említünk néhányat: **Ördög-kő** (2) – Gortvapusztától D-re, Monoszapusztá mellett és a Váraszói-völgyben, Ördöglóca, -kemence, -koszorú – a sőregi Bagolyváron, Ördög János-szikla (1) – az óbásti Pogányváron, **Ördöngös-tető** – Bakóháza és Hidegkút között, Ördöngös-völgy – Kerekgede határában.

Nagyobbrészt ebbe a csoportba tartoznak a sárkányról elnevezett hegyek és völgyek is (pl. Fülek mellett).

Remeték, szerzetesek, barátok, apátok emléket őrizi a Bolgárom és Fülek közötti Remete-tető, illetve -erdő, Serkén az Apát-völgy (a Várhegy alatt É-ra), Apáti(pusztá) a Cseres-hegység É-i határán (ez valószínűleg a jánosi bencés apátságé volt), és kérdőjellel két-három Dobogó hegy: egyik a Medvesen (598 m), a másik kettő, a Kis-Dobogó (354 m) és a Nagy-Dobogó (vagy Balogfalai-hegy, a 413 m magas Guda É-i nyúl-

A Bagolyvár szikláján található az Ördög-lóca (P. Gy.)

ványa) pedig Balogfala, illetve Bizófala fölött. „A [várgedei] vár meg az Alsó-Bikk között lánchíd volt a barátoknak, legalábbis a mendemonda szerint. A barátok szántója a Felső-Bikk szomszédságában, a Kis-Dobogón volt, mivel lent a völgyben, Felsőbizófalván vizenyős volt a talaj; a templom és a kolostor az ottani csevice közelében állott.” (gyűjtő: PALKOVICS Gy. 2010; adatközlő: CSÉPE PÁL, Várgede).

További helynevek a Vajdavár-hegységből, melyeknek BARTALOS GYULA (1888) vallási, szakrális, kultikus jelleget tulajdonított: Báb-tető (Cered), Bábos-völgy, Bábos-patak (Borsodszentgyörgy), Barát-völgy, Barát-árnyék (Hangony, pálos kolostorhely), Dobronya (Arló), Debornya (Tarnalelesz); Pataj-völgy, Remete-tető, -völgy, -forrás (több helyen), Szent-völgy (Ivád).

A Sarkágý helynév BARTALOS GYULA szerint Sarkály lehetett, mely a Sarkad, Sárkány nevekkel és a kazár Sarkel (‘fehérvár’) nevével hozható összefüggésbe, a váraszói Köldök-kő pedig a pogány kor áldozati szertartásainak emlékét idézi.

A Remete-kút Fülek közelében (P. Gy.)

Keresztalja a szentkúti Nagyboldogasszony búcsún (B. Cs.)

5. ESSZENCIÁLIS JELES HELYEK

A fent említett típusok előfordulása nem egyenletes a tájban. Vannak olyan tájegységek, földrajzi helyek, ahol a mondavilág, a szakralizáló hagyománykincs sajátos sűrűsödést mutat. Ezeket nevezzük *esszenciális jeles helyeknek*, melyek hatása általában túlmutat a helyi hagyománykincset megteremtő közösség életterén. A gazdag hagyományt őrző és több néphagyomány, valamint látomás, Mária-jelenés, csodás esemény és gyógyulás szentesítette földrajzi helyek zarándokhelyekké, búcsújáró helyekké válnak (BÁLINT S. – BARNA G. 1994).

A nevezetes, nagy tömegeket vonzó búcsújáró helyek, kegyhelyek köré az idő múlásával ún. *szenstégi táj* szerveződött. Az esszenciális helyeket övező szenstégi táj olyan terület, ahonnan a búcsújárók, zarándokok rendszeresen látogatják a búcsújáró helyet, és amelynek határáig a kegyhely szellemi ereje, spirituális hatása kisugárzik. A szenstégi tájban élés, a kegyhelyhez tartozás a régiségben egyfajta közösségi tudatot alakított ki (HOPPÁL M. 1990).

Ünnepi mise a szentkúti Nagyboldogasszony búcsún (B. Cs.)

Mátraverebély–Szentkúton (5) többretegű hagyománykincs (Szent László ugratása, lábnyomos szikla) és transzcendentális jelenségcsoport (a „csodakút”-hoz fűződő csodás események, gyógyulások, látomások, jelenések) alakult ki, melyek köré már a XIII. századtól kezdődően búcsújáró hely szerveződött (BÁLINT S. – BARNA G. 1994). A korábbi kegytemplomok helyén a XVIII. század második felében épült a barokk stílusú templom („basilica minor”) és kolostor. A nemzeti kegyhely főbúcsúját Nagyboldogasszony napján (augusztus

A Szent-kút Nagyboldogasszony búcsúkor (B. Cs.)

A szentkúti Nagyboldogasszony-Bazilika (K. G.)

A „Karancs-hegyi kápolna” (titulusa: Antiochiai Szt. Margit) jelentős búcsújáró hely (K. G.)

Az óbáti Pogányvár bazaltfennsíkjának homloka: az Ördög János-szikla (P. Gy.)

15-én) tartják. Szentkút (5) esszenciális jeles hely jellegét erősíti, hogy más környékbeli „regélő helyek” hagyományvilága is kapcsolódik hozzá. Így például a csákányházai Baksai-erdő és a Karancs hegy hagyományvilága Szent László ugratása révén kapcsolódik Szentkúthoz.

A Bolhád másik szakrális központja a 727 m magas **Karancs (31)** hegy, a „palóc Olümposz”. A két esszenciális jeles hely között – egyebek között – a palóc szakrális tájegyk vándormotívuma, Szent László csodás vízfakasztása teremt kapcsolatot. A Szent László fakasztotta Margit-forrás mellett egy „csodakút”, a Tarác-kút is fakad a hegy oldalában. A hegytetőn épült karancs-hegyi kápolna jelentős búcsújáró hely, csakúgy, mint Karancsság Szentkút nevezetű kicsinyke Mária-kegyhelye, ahol évente két ízben van szentmise: május utolsó vasárnapján és Kármelhegyi Boldogasszony ünnepe közelébe eső vasárnapon.

Számos monda kötődik a Bolhád másik kiemelkedő földtani-felszínalaktani egységéhez,

Pogányvár bazaltsziklái (B. Cs.)

az óbáti **Pogányvárhoz (38)** is. A bazaltfennsík egyik bizarr formájú sziklacsoportja, az Ördög János-szikla (1), a bazaltban kialakult, földtudományi szempontból is kiemelkedő értéket képviselő üregrendszerek, a fennsík tetején található kőszáncok – valószínűleg egy La Tène-kori település erősítése (FURMÁNEK, V. 2007) –, valamint egy oltárszerű kőtömb (20) is megmozgatták a környéken élők képzeletvilágát. A Pogányvár

A Pogányvár késő bronzkori erődített telepének kőszánc (P. Gy.)

Kicsiny kápolna jelzi a Mária-jelenések által megszentelt helyet (B. Cs.)

A Lőrinc(e)-patak szurdokában bújik meg a Básti-hegy búcsújáró helye (P. Gy.)

környékének szakralitását tovább fokozza egy helyi jelentőségű kultuszhely, a Mátraverebély–Szentkút filiációjának tekinthető Básti-hegy búcsújáró helye. Az Egyházassbást és Vecseklő közti szurdokvölgyben lévő csodakút (gyógyító hatású forrás), az ottani Mária-jelenések, egyéb transzcendens jelenségek és legendás hagyományok a Bolhád esszenciális jeles helyévé avatják a Pogányvár körzetét (Barna G. 1980, Magyar Z. 2006).

A MONDAVILÁG SÚRÚSÖDÉSI MOTÍVUMAI

Egy-egy táj mondavilága gyakran sűrűsödik *történelmi személyek* körül (Magyar Z. 2006). A Kárpát-medencében dominánsan jelen lévő, népszerű mondahősök Attila hun nagykirály, Szent István, Szent László, IV. Béla és Mátyás király (Magyar Z. 2006). Az egyes földrajzi középtájak, néprajzi régiók között azonban különbségek is mutatkoznak, így a Bolhád hagyományaiban is felismerhető egyes történelmi személyek dominanciája.

A Bolhád területén igen gazdag hagyománykör alakult ki *Szent László király* személyéhez kötődően. Eredetileg a szent király volt a fő motíválója a szentkúti zárandoklatoknak, a Mária-kultusz csak a későbbiekben alakult ki, és vált dominánssá

A Mária-kút gyógyító hatású forrás (B. Cs.)

(Magyar Z. – Varga N. 2008). Szent László alakja – részben Szentkúthoz kapcsolódóan – a Karancs-hegy és Csákányháza környékének hagyományvilágában is meghatározó.

Szent István király személye ritkán jelenik meg a Bolhád hagyományvilágában. A Karancson egyes hagyományok a „csodás vízfakasztást” kötik az államalapító királyhoz, míg más történetek szerint Szent László fakasztotta a forrást kardjával. Feltételezhető, hogy azokban is István király személye volt az elsődleges.

A Pogányvár az ajnácskői Vár-hegygel, melyen egy 1247-es okirat szerint IV. Béla engedélyezte a várépítést (K. Gy.)

A Sőreg melletti Dánoskő hegyét az 1241-es tatárjáráskor erősítették meg a bolondóci várjobbágyok (P. Gy.)

A tatárok első bejövetele. IV. Béla a Mátraerdő hegyei közé menekül üldözői elől (Képes Krónika)

Egyházasbást és Vecseklő határában (B. Cs.)

A IV. Bélához kötődő mondák Muhitól a Bükk vidékén át (Bélapátfalva, Járdánháza) a Felvidéken és a Dunántúlon Horvátországig, a király tatárok előli menekülési útvonalán és annak környezetében számos helyen fellelhetők. A Bolhád területén is vannak olyan sziklaképződmények, földrajzi helyek, amelyekhez a királyhoz kötődő hagyomány fűződik. Ilyen például Nagymaros határában a Béla-kő (9).

Több helyen találkozhatunk a *Mátyás király* alakjához fűződő hagyományokkal, elsősorban Gömörben. Az igazságos királyhoz kötődő néhány „jeles kő, regélő hely”: „Mátyás köve” (állítólag a Feledtől délre eső hegyekben), serki szőlők (az Apát-völgyben), Mátyás homloka (**Kijáró Mátyás homloka / Lapos Mátyás homloka**) (29) és Abroszka (mindkettő Jéne határában).

A történelmi események körül is gyakran megfigyelhető sűrűsödés (MAGYAR Z. 2006). A Kárpát-medencében ilyen például *Szent László ütközte a kunokkal* vagy *IV. Béla menekülése a muhi csa-*

A Tar-kő a Medves és a Pogányvár között (P. Gy.)

tavesztést követően. Mindkét esemény a Bolhád területén is számos sziklaképződményhez, földrajzi helyhez kapcsolódó hagyomány forrása.

Mátyás homloka Jéne fölött (P. Gy.)

FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

- Bakó Ferenc (1997): Kőbe vájt építmények a Mátra környékén. Mátrai Tanulmányok 1997. pp. 105–038.
- Bálint Sándor – Barna Gábor (1994): Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest.
- Balogh Béni (é.n.): Vállóskő szőlője. Tarna völgyi monda. Internet: <http://www.istenmezeje.hu>
- Baráz Csaba (2000): Kaptárkövek. Szakrális emlékek a Bükkalján. Eger.
- Baráz Csaba (2002): Kaptárkövek a Bükkalján. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. pp. 365–378.
- Baráz Csaba – Kiss Gábor (2007): Az ördögtoronyoktól a patkányomos kövekig. Jeles kövek, regélő helyek a Mátraerdőterületén. Bábakalács Füzetek – 10. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Barna Gábor (1980): Búcsújáróhely a Básti-hegyben. In: Ujváry Zoltán (szerk.): Gömör néprajza I. Debrecen. pp. 163–177.
- Bartalos Gyula (1888): Szent-Erzsébet, Lelesz és Szent-Domonkos határnevei. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez, II/4. Szerk. Kandra Kabos. Eger. 523–548.
- Bogdál Ferenc (Szerk.)(1966): Borsod megye népi hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga. Miskolc.
- Chinorányi Ede (1929): Mátraverebélyi Szentkút kegyhely története. Szentkút.
- Csapó Tamás (2000): A nemti Leány-kő. Természet Világa 131. 2. melléklet pp. XXII–XXV.
- Dobosy László (1975): Várak, várhelyek és őrhelyek Őzd környékén. Miskolc.
- Frics Gyula (2007): Mondák, rövid történetek és anekdoták a Karancs–Medves vidékéről. Somoskőújfalu.
- Frics Gyula – Varga Norbert (2007): Mondák a tájban. In: Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Furmánék, Václav (1990): Radzovce. Osada ľudu popolnicových polí. Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava.
- Furmánék, Václav (2007): A Cseres-hegység őskori és történetírás előtti korszakának régészeti leletei. In: Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Gaál Lajos – Eszterhás István – Horváth Gergely (2007): Barlangok. In: Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Gaál Lajos – Horváth Gergely (2007): Domborzat, felszínformák, felszínfejlődés, felszínalakítási értékek. In: Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Hanusz István (1894): Hazánk csodakútjai. Földrajzi Közlemények XXII. 1–15.
- Hanusz István (1900): A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben. Kecskemét.
- Hoppál Mihály (szerk.) (1990): Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest.
- Ila Bálint (1944): Gömör megye. II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Karancsi Zoltán – Prakfalvi Péter – Gaál Lajos (2007): Bányászat- és ipartörténet. In: Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Katona Csaba (2006): Vajdavár homokkővidék. Budapest.
- Kordos László – Gaál Lajos (2007): Ősmeradványok a Karancs, a Medves és a Cseres-hegység vidékén. In: Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Lengyel Ágnes – Limbacher Gábor (1997): A szent és profán. Népi vallásosság Palócfdöln. Balassagyarmat
- Lengyel Ágnes – Limbacher Gábor (2007): A karancsi táj népi vallásossága. In: Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-

- hegység Tájvédelmi Körzet. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Magyar Zoltán (2006): Népmondák Medvesalján. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
- Magyar Zoltán – Varga Norbert (2007, 2008): Amikor még szűk vót a világ... Mondák és hiedelmek Fülek vidékén. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
- Marosi Sándor – Somogyi Sándor (1990): Magyarország kistájainak katasztere I–II. MTA FKI. Budapest.
- Márton Ferenc (1996): Nógrád megye településeinek védett természeti értékei. Mezőgazda. Balassagyarmat.
- Mazúr, Emil – Lukniš, Michal (1978): Regionálne geomorfologické členenie Slovenskej socialistickej republiky. Geografický časopis 30. Bratislava. pp. 101–125.
- Paládi-Kovács Attila (2002): A Bükk vidék népe. Települési és építészeti hagyományok. In: Baráz Csaba (szerk.): A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger. pp. 429–444.
- Pápai Károly (1891): A Karancs és a karancsalji palóczok. In Földrajzi Közlemények XIX. (Szerk. Berecz Antal). Magyar Földrajzi Társaság. Budapest. pp. 217–248.
- Parti Zoltán (2007): Fülek. Plectrum. Fülek
- Pintér Sándor (1880): A palóczokról. Budapest.
- Prakfalvi Péter (2002): A „kincsejtő” szilaspogonyi Kiskő. Szilaspogony Község Önkormányzata.
- Prakfalvi Péter – Gaál Lajos – Horváth Gergely (2007): Földtani felépítés, szerkezeti viszonyok, földtani értékek. In Kiss Gábor – Baráz Csaba – Gaálóvá, Katarína – Judik Béla (szerk.): A Karancs–Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger.
- Prinz Gyula (é.n. 1937): Magyarország tájrajza. In Magyar földrajz, magyar föld, magyar faj I. Budapest.
- Szendrey Zsigmond (1921): Történeti népmondáink. Ethnographia. pp. 130–131.
- Szombathy Viktor (1996): Száll a rege váról várra. Szlovákiai vármondák I. Dél. Madách-Posonium. Pozsony. pp. 5–7., 29–34., 121–126.
- Zadravecz István (1934): Mátraverebély Szentkút. A kegyhely története, ájtatosságai és énekei. Szentkút.

A Vajdavár-hegység a bükkszenterzsébeti Nagy-kővel (B. Cs.)

POVEŠTAMI OPRADENÉ KAMENE A MIESTA NA ÜZEMÍ BOLHÁDU

V geografickom priestore rozprestierajúcom sa „za“ pohoriami Cserhát (doslova: Cerový chrbát), Mátra (Matra) a Bükk (Bukové hory), presnejšie na sever od týchto pohorí, ale na juh od Slovenského rudohoria a na juhovýchod od vyhasnutých andezitových sopiek Slovenského stredohoria, v súčasnosti platné maďarské, resp. slovenské akademické geomorfologické členenie rozlišuje niekoľko väčších a stredných krajinných jednotiek. Podľa nášho názoru táto charakteristická krajina predstavuje samostatný celok na úrovni stredne veľkých geomorfologických jednotiek, ktorý sa výrazne líši od svojho okolia a ktorý je tvorený mozaikou jedinečných a zvláštnych, ale navzájom prepojených menších krajinných jednotiek (morfológických podcelkov). Domnievame sa, že v Anonymovej kronike (Gesta Hungarorum) sa vynárajúce, ale už dávno zabudnuté pomenovanie Bolhád (Bolhadu) sa vzťahuje práve na tento kraj, ktorý je súčasťou rozsiahleho územia „Matranských lesov“ (Mátærőd) či Matransko-slanskej oblasti.

V publikácii načrtáme krajinný priemet charakteristickej náboženskej mentality Polovcov (Polovec - maďarsky: palóc) v oblasti Bolhádu, teda zemepisné ľudové povesti predmetného kraja, kamene, skalné útvary a iné zaují-

mavé miesta, ku ktorým sa viažu rôzne príbehy, legendy, tradície, poverby, a to počnúc s bizarnými skalnými vežami na Pohanskom hrade - „Čertov Ján“ (Ördög János) nad Starou Baštou, a končiac v chotári obce Váraszó pri Köldök-kő (doslova: Pupočný kameň), pamiatke na pohanské obetné obrady.

Niektoré oblasti Bolhádu, takzvané „esenciálne miesta“ vykazujú vyššiu koncentráciu povestí a náboženských tradícií, a tým pádom majú väčší ako len miestny význam. Tieto, zväčša púťové lokality môžeme považovať za akési sakrálné centrá v krajine, ktoré boli miestami zjavení Panny Márie, záračných ozdravení a iných nadprirodzených príbehov:

- Mátraverebély-Szentkút („Svätá studňa“ v chotári obce Mátraverebély) s „pamiatkami“ na legendy svätého Ladislava (trhlina, podkovitá stopa, záračná studňa),
- Karanč a jeho pramene (záračné ozdravenia),
- Pohanský hrad (nad Starou Baštou) so svojimi jaskyňami ukrývajúcimi „poklad“, zvyškami laténskeho kamenného opevnenia a tajomným „oltárom“.

Početnosť povestí a tradícií jednotlivých oblastí je väčšia aj v prípade niektorých historických osobností. Na území Bolhádu sú to sv. Ladislav, sv. Štefan, Belo IV. a Matej Korvín.

MARKED ROCKS AND PLACES OF FABLE IN THE AREA OF BOLHÁD

According to the Hungarian academic landscape classification and the geomorphologic typology prevailing in Slovakia, the geographical region located 'behind' (i.e. to the north of) the Cserhát, the Mátra and the Bükk Mountains, and to the south-east of the Slovak Ore Mountains (Slovenské rudohorie) or the former andesite volcanoes of the 'Slovak Medium Mountains' (Slovenské stredohorie) is divided into several macro- and meso-landscapes. Although, in our opinion, this region is a coherent mosaic of uniform groups of micro-landscapes with individual and peculiar physiognomy; it is a separate mezo-landscape sharply distinguished from its environs. This region of the Mátra Forest (Mátærőd), as by our opinion, has a name forgotten by today: this hill-county running between Nógrád and Gömör was designated as Bolhád (Bolhadu) by ANONYMUS in the Gesta Hungarorum.

In this publication, an overview is given on the regional dimension of the religious mentality so typical in the Barkóság Region and/or Palóc Land witnessed in around the Bolhád (Bolhadu) region, its geographical mythologies, 'marked rocks and places of fable' from the bizarre-shaped towers of the János Ördög Rock to the Köldök Rock at Váraszó preserving the vestiges of the pagan sacrificial rites.

At many locations, specific popular themes for the Bolhád Region's world of myths and sacralising legends are witnessed. These are so-called essential places whose their impact extends beyond the living-space of the community creating the local heritage of traditions. These geographical locations bearing a rich heritage and sanctified by folklore, visions, Virgin Mary revelations, miraculous events and recoveries have typically become pilgrim places or shrines. The three sacral centres of the Bolhád Region are as follows:

- Mátraverebély-Szentkút – with the canyon-like valley formed after the jump of King Szent László (St. Ladislaus I), a rock with horseshoe-shaped footprints and a 'miracle well';
- The Karancs Hill with the spring by King Szent László (St. Ladislaus I) and the Tarác Well, a site of miraculous recoveries, and
- The Pogányvár (Pohanskýhrad, Pagan Fortress) of Óbást (Stará Bašta) with caves ensheltering treasures, ancient rock ramparts and a rock altar with unexplained origin.

The world of myths in a given region is often focused on historical personalities. Related to the personalities of Kings Szent István (Saint Stephen I), Béla IV and Matthias Corvinus, a rich world of legends has been developed with them appearing in several legends in the Bolhád Region.